

УДК 94(477) «18»:323.1:316.334.5:2
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/90-1-5>

Світлана КОСТИЛЄВА,
orcid.org/0000-0002-0909-7887
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
(Київ, Україна) s.kostyleva@ukr.net

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОРИ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПЕРІОДИКИ ХІХ СТ.

У статті комплексно проаналізовано роль періодичних видань ХІХ ст. у становленні української національної самосвідомості. Застосування контент-аналізу, дискурс-аналізу, компаративного підходу та критичної герменевтики дало змогу системно дослідити вплив соціокультурних та релігійних чинників на формування колективної ідентичності. Було виявлено, що уявлення про українське «Я» у науковому дискурсі того часу формувалися як складна система взаємопов'язаних національних символів, мовних, культурних і релігійних практик, що зумовлювали самосвідомість спільноти як окремого етнокультурного утворення. Особливу увагу приділено динаміці цих процесів в умовах напруженої взаємодії між імперськими наративами та національно-культурними ініціативами, які знаходили вираження в публічному просторі друкованого слова.

Дослідження показало, що періодичні видання ХІХ ст. мали діалектичну природу, виступаючи одночасно як потужний фактор консолідації національної спільноти та як джерело суспільних суперечностей. Аналіз підтвердив, що преса ХІХ ст., поєднуючи функції інформаційного каналу, освітнього джерела й ідеологічного рушія, формувала складну систему уявлень про спільне минуле, теперішнє та майбутнє української спільноти. При цьому релігійний фактор був елементом як інтеграції, так і дезінтеграції в цьому процесі, що особливо яскраво проявилось у публікаціях різних конфесійних напрямків та їхньому впливі на регіональні особливості формування ідентичності (наприклад, на Наддніпрянщині та в Галичині). Взаємодія соціокультурних і релігійних наративів у межах друкованого дискурсу була визначальною для кристалізації модерної української ідентичності, яка, на відміну від попередніх форм, була свідомо сконструйована, апелювала до широких верств населення та прагнула до політичного самовизначення, виходячи за рамки суто етнічних чи регіональних ознак. Таким чином, періодика ХІХ ст. була не просто дзеркалом суспільних процесів, а й активним учасником і конструктором української ідентичності, що є важливим для розуміння історичних витоків сучасного українського націєтворення.

Ключові слова: націєтворення, періодика ХІХ ст., націоналізм, культурне відродження, конфесійний вплив, історична пам'ять, модернізація.

Svitlana KOSTYLEVA,
orcid.org/0000-0002-0909-7887
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of History
National Technical University of Ukraine of “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
(Kyiv, Ukraine) s.kostyleva@ukr.net

SOCIOCULTURAL AND RELIGIOUS FACTORS IN THE FORMATION OF UKRAINIAN IDENTITY THROUGH THE PRISM OF 19TH-CENTURY PERIODICALS

This article presents a comprehensive analysis of the role played by 19th-century periodicals in shaping Ukrainian national self-awareness. By employing content analysis, discourse analysis, comparative methodology, and critical hermeneutics, the study systematically explored the influence of sociocultural and religious factors on the formation of collective identity. It was revealed that the idea of the Ukrainian “Self” in the scholarly discourse of the time was constructed as a complex system of interrelated national symbols, linguistic, cultural, and religious practices, which collectively shaped the self-awareness of the community as a distinct ethnocultural entity. Special attention was paid to the dynamics of these processes within the tense interplay between imperial narratives and national-cultural initiatives, which manifested themselves in the public sphere of the printed word.

The research demonstrated that 19th-century periodicals had a dialectical nature, simultaneously functioning as a powerful factor of national consolidation and a source of internal social contradictions. The analysis confirmed that the press of the time, combining the roles of information medium, educational sources, and ideological catalyst, contributed

to the formation of a multifaceted vision of Ukraine's shared past, present, and future. The religious factor proved to be both integrative and disintegrative in this process, particularly evident in the publications of various confessional orientations and their impact on the regional specificities of identity formation (e.g., the contrast between the Dnipro region and Halychyna). The interaction of sociocultural and religious narratives within printed discourse was crucial for the crystallization of modern Ukrainian identity – an identity that, unlike earlier forms, was consciously constructed, aimed at broad societal engagement, and oriented toward political self-determination, transcending purely ethnic or regional definitions. Thus, nineteenth-century periodicals acted not merely as a mirror of societal processes but as active participants and constructors of Ukrainian identity – an insight essential to understanding the historical foundations of contemporary Ukrainian nation-building.

Key words: nation-building, 19th-century periodicals, nationalism, cultural revival, confessional influence, historical memory, modernization.

Постановка проблеми. У другій половині XIX ст. на українських землях інтенсифікувалися процеси культурної, мовної та релігійної самоідентифікації. Розгортаючись в умовах імперських політик Російської та Австро-Угорської держав, ці процеси, попри асиміляційні та уніфікаційні прагнення, стимулювали пошук власної самобутності. Відбулося глибинне переосмислення уявлень про українське «Я», котре трансформувалося від локальних ідентифікацій до уніфікованої та усвідомленої національної ідеї. Ця ідея артикулювалася через призму національної єдності, історичної спадкоємності й конфесійної належності, що були наріжним каменем модерної ідентичності. Невід'ємною складовою процесу стало інтенсивне розгортання друкованого слова як потужного інструмента ідеологічного впливу та консолідації інтелектуальних еліт.

Періодична преса XIX ст. на українських теренах функціонувала як потужний світоглядний механізм, формуючи соціокультурні образи народу, його історичної місії й релігійної ідентичності. На її сторінках створювався образ українця як носія унікальної мови, давніх традицій та спадкоємця козацької слави, а також формувались уявлення про історичну місію, пов'язану з відродженням і боротьбою за національні права. Релігійна ідентичність висвітлювалась як невід'ємна частина національного буття, що виокремлювала українців серед сусідніх народів через православну чи греко-католицьку віру. Завдяки polemічним публікаціям, літературним рецензіям, редакційним статтям і богословським розвідкам поступово утверджувався дискурс «українськості», що спирався на етнографічні маркери та сакральний наратив як основу національного духу.

Актуальність дослідження обумовлена потребою в історико-дискурсивному аналізі друкованих видань, що відіграли вирішальну роль у формуванні української ідентичності в багатоконфесійному й політично поділеному середовищі. Попри наявність ґрунтовних праць з окремих аспектів культурного чи релігійного відродження, інтегра-

тивна роль преси як інструменту конструювання цілісного національного образу залишалася недостатньо осмисленою. Особливо це стосується синергії релігійного й соціокультурного дискурсів у формуванні національної ідентичності.

У центрі уваги дослідження перебувають ідеологічні та символічні механізми формування української ідентичності в періодичних виданнях XIX ст. Особливу увагу приділено виявленню специфіки інтерпретації релігійної належності, народної традиції, мови та історичної пам'яті на сторінках п'яти репрезентативних джерел: «Основа», «Правда», «Киевские епархиальные ведомости», «Сіон» і «Русалка Дністровая». Кожне з цих видань, функціонуючи в унікальному культурно-політичному контексті, пропонувало власну візію «українськості», що дало змогу простежити багатогранність процесу. Було висунуто гіпотезу, що взаємодія соціокультурних та релігійних наративів у межах друкованого дискурсу відіграла визначальну роль у кристалізації модерної української ідентичності в імперську добу. Ця ідентичність була свідомо сконструйована, апелювала до широких верств населення й прагнула до політичного самовизначення, виходячи за рамки етнічних чи регіональних ознак.

Аналіз досліджень. Під час підготовки дослідження було систематизовано наукові праці, в яких висвітлювалося формування української ідентичності в контексті друкованих медіа XIX ст. Узагальнення наукового доробку дало змогу визначити ключові теоретико-методологічні орієнтири, на які спиралася концептуалізація проблеми, а також окреслити актуальні напрями подальших розвідок. Теоретичну основу дослідження становили праці, в яких розглядалося поняття національної ідентичності як результат соціального конструювання. Зокрема, в статті Г. Носової (Носова, 2023) було проаналізовано механізм формування уявлених спільнот у рамках концепції британського політолога та соціолога Б. Андерсона, що базується на функціонуванні друкованого слова як каналу створення національного наративу. Зазна-

чений підхід дав змогу інтерпретувати періодику як простір уніфікації уявлень про націю.

Особлива увага в літературі приділялася ролі преси в націєтворчих процесах. У відповідних наукових розвідках Ю. Перги (Перга, 2025) періодика представлена як інституція, що не лише репрезентувала суспільні уявлення, а й активно формувала національні символи, канони та мову публічного дискурсу. Було підкреслено значення газет і журналів як чинників, що сприяли консолідації інтелектуальних еліт. Значущим напрямом досліджень залишалася проблематика соціокультурного виміру української ідентичності. У праці О. Дудніка, присвяченій особливостям висвітлення у довідкових виданнях перших освітніх об'єднань українського національного відродження у місті Перемишлі, доведено, що саме такі елементи, як мова, фольклор, література й освіта виконували функцію ідентифікаційних маркерів у XIX ст. Національний простір мислення формувався через культурну стандартизацію та актуалізацію історичної спадщини. Досліджуючи трансформацію церковного товариства у світські культурно-освітні об'єднання, зафіксовану в історичних джерелах, автор підтверджує гіпотезу про інституційну детермінацію етногенетичних процесів, де соціальні організації є маркерами етнічного становлення (Дуднік, 2021: 46).

У науковому обігу зберігається висвітлення методології дослідження періоду становлення української національної свідомості у XIX ст. Сучасні історики відходять від спрощеного розуміння колективних ідентичностей XIX ст. та наполягають на множинності аналітичних прийомів – необхідності враховувати, наприклад, варіанти одночасного єднання за культурними, етнічними, релігійними ознаками тощо, або виникнення лояльності до певної спільноти, або можливість спільнот змінюватися залежно від ситуації чи особистісного вибору (Аркуша, 2021: 46, 48–51). Такий підхід дає змогу більш об'єктивно аналізувати історичні процеси та розуміти людську поведінку.

Релігійний чинник у формуванні національної свідомості, взаємодія православної й греко-католицької традицій простежується у ґрунтовній роботі Я. Верменич, присвяченій аналізу теоретичних конструктів націєстановлення в контексті формування підвалин української ідентичності, де основна увага зосереджена на основоположних поняттях – «нація», «соборність», «українська суспільно-політична думка», «національне відродження» та ін. (Верменич, 2021: 52). Не викликає заперечень те, що церковні структури, проповідь, обрядовість і богословська публіцистика стали

каналами артикуляції національного «Я» у межах конфесійного дискурсу. Такі праці надали вихідні позиції для міждисциплінарного аналізу дискурсу української ідентичності.

Окремий пласт досліджень було присвячено історії конкретних періодичних видань XIX ст. У науковому обігу зберігається докладний аналіз таких джерел, як «Основа», «Киевская старина», «Правда» та ін., з акцентом на авторський склад, редакційні стратегії та ідейну спрямованість. Великий доробок у дослідження української періодики означеного періоду внесла академічна спільнота, передусім співробітники Науково-дослідного інституту пресознавства Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника НАН України (М. Сніцарчук, Н. Антонюк, Р. Романюк та ін.); Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (А. Москаленко, В. Різун, Н. Сидоренко та ін.), інших установ України (Ю. Шаповал та ін.), представники української діаспори (А. Животко та ін.) (Домбровська, 2023; Негодченко, 2021; Семергей, 2020). Їхні праці надали вихідні позиції для міждисциплінарного аналізу дискурсу української ідентичності, адже демонструють перетинання предметної зацікавленості історії України, культурології, літературознавства, соціальних комунікацій тощо.

У працях С. Каюк, присвячених імперському контексту (Каюк, 2022: 35–36), розглядалися механізми тиску й асиміляції, які впливали на формування українського культурного опору. Було показано, як у періодиці фіксувалися прояви адаптації, полеміки або спротиву щодо політик Російської та Австро-Угорської імперій. З методологічного боку цінним виявився внесок дослідників, що застосовували історичні методи документального аналізу (Reient, Buhlai, 2025: 98), інструментарій дискурс-аналізу та герменевтики до історичних текстів. Такі підходи дали змогу виявляти імпліцитні смисли, семантичні зсуви й ідеологічні кліше, які формували уявлення про «своє» і «чуже» в межах релігійного й культурного поля.

Узагальнення наявних наукових напрацювань засвідчило, що питання взаємодії соціокультурних і релігійних факторів у формуванні української ідентичності на шпальтах періодики XIX ст. залишається недостатньо дослідженим. Це обґрунтовує необхідність цілісного підходу до аналізу друкованих видань означеного періоду як історичного джерела, де перетиналися наративи віри, мови, історії й національного осмислення.

Методи дослідження. У дослідженні було реалізовано комплексний підхід, що органічно поєд-

нав кількісні та якісні методи аналізу періодичних видань XIX ст. Було обрано п'ять видань, відбір яких здійснювався за критеріями географічної репрезентативності (використано особливості націєтворення Наддніпрянщини та Галичини), конфесійної належності й наявності чітко вираженого ідеологічно маркованого контенту. Відібрані видання дали змогу висвітлити ключові аспекти соціокультурного та релігійного самовизначення українського суспільства на різних етапах досліджуваного періоду: літературно-політичний журнал «*Основа*» (1861–1862, Санкт-Петербург), суспільно-політичний і релігійний часопис «*Правда*» (1867–1896, Львів), офіційний орган Російської православної церкви «*Киевские епархиальные ведомости*» (1861–1917, Київ), конфесійно-полемічний журнал «*Сіон*» (1861–1862, Одеса), альманах «*Русалка Дністровая*» (1837, Будапешт).

Методична частина дослідження ґрунтувалася на чотирьох пов'язаних підходах, кожен з яких дав змогу розкрити певні грані означеної проблеми. *Контент-аналіз* дав змогу системно виокремити ключові теми, навколо яких конструювалися уявлення про українську ідентичність. Серед них було виділено: «мовна ідентичність», «козацька спадщина», «церковна автономія», «народна традиція». Було ретельно простежено динаміку цих тем у регіональному вимірі, що дало змогу виявити їхню еволюцію та регіональні особливості. *Дискурс-аналіз* застосовувався для виявлення ідеологічно зумовлених наративів, що формували уявлення про «своє» та «чуже». Ця опозиція була простежена як у відкритих полемічних матеріалах, так і в релігійних трактатах та передмовах, розкриваючи приховані смисли й ідейні протистояння. *Компаративний підхід* дав змогу зіставити образи національної ідентичності, що формувались у виданнях, які функціонували в різних політичних і цензурних середовищах. Зокрема, було проведено порівняльний аналіз дискурсів «Правди» та «Киевских епархиальных ведомостей» щодо концепту «українськості» в релігійному контексті. *Критична герменевтика* дала змогу інтерпретувати непрямі або замасковані висловлювання, що проходили через фільтри цензури або конфесійної лояльності. Особливу увагу було приділено супровідним архівним матеріалам – звітам цензурних органів, відгукам духовних осіб, а також мемуарній публіцистиці, що дозволило глибше зрозуміти контекст публікацій.

Методологічні обмеження дослідження полягали у певній фрагментарності джерел (зокрема, частина номерів «Основи» зберіглася лише в репринтах), а також у вираженій суб'єктивності

авторських позицій, які часто були підпорядковані ідеологічним завданням часу. Викладені обставини зумовили необхідність ретельного фактологічного перехресного аналізу на основі паралельних текстів і критичних приміток, що забезпечило об'єктивність інтерпретації. Загальний корпус охопив великий масив публікацій, що допомогло реконструювати широкий спектр уявлень про українську ідентичність у XIX ст.

Мета статті – узагальнити та систематизувати наукові погляди щодо ролі періодичних видань у формуванні української ідентичності, дослідити вплив соціокультурних та релігійних чинників на цей процес крізь призму періодики XIX ст.

Виклад основного матеріалу. В науковому дискурсі поняття української ідентичності визначається як складна система уявлень, національних символів, мовних, культурних і релігійних практик, що в конкретному історичному контексті зумовлюють самосвідомість спільноти як окремого етнокультурного утворення. У XIX ст. процеси етногенезу відбувалися в умовах напруженої взаємодії між імперськими наративами та національно-культурними ініціативами, які знаходили вираження в публічному просторі, передусім через періодику.

Соціокультурний фактор можна інтерпретувати як сукупність детермінант, пов'язаних із мовою, системою освіти, традиційними практиками, мистецькими проявами, історичною пам'яттю та іншими елементами культури. Ці детермінанти сприяли ідентифікації частини населення як складової українського культурного простору. Такі чинники розглядались як інструменти визначення образу «свого» у полярному співвіднесенні з образом «чужого», що є фундаментальним для самовизначення.

Релігійний фактор, у свою чергу, охоплює конфесійну належність, богословську аргументацію, релігійну обрядовість, морально-етичні настанови та форми церковної комунікації, що впливали на становлення й підтримання колективної ідентичності. У XIX ст. провідну роль у цьому контексті відігравали православна традиція в Наддніпрянщині та греко-католицька – в Галичині, що знайшло безпосереднє віддзеркалення у змістовому наповненні релігійної періодики. Періодика XIX ст., що включала друковані часописи, газети й альманахи, стала майданчиками публічного висловлювання, інструментами формування культурного канону та механізмами артикуляції національного проєкту.

Сьогодні у більшості дослідників не виникає сумнівів, що соціокультурні фактори відігравали

визначальну роль у формуванні української ідентичності, і їхнє віддзеркалення у періодиці XIX ст. є ключовим для розуміння цього процесу. Мова, література, фольклор і освіта стали основними маркерами, через які конструювались уявлення про українське «Я» у наповненні українських періодичних видань.

Одну з ранніх спроб такого конструювання через інтеграцію релігійної традиції у формування національної культури репрезентувала *«Русалка Дністровая»* (1837), видана у Будапешті. Хоча вона й була альманахом, а не періодичним виданням у повному сенсі, її фольклорно-етнографічний матеріал у поєднанні з перекладами сакральних текстів підкреслював важливість народної мови та фольклору для національного відродження в Галичині (Стеблій). Видання стало знаковим для українського національного руху, демонструючи потенціал мови та культури як основи для національної консолідації. Зокрема, в передмові *«Русалки Дністрової»* упорядники сформулювали основний правописний принцип як безпосередню відповідність між вимовою та написанням («пиши як чуєш, читай як бачиш» (Передслівце, 1837: V)). М. Пірко пов'язує цю формулу з принципами сербського мовознавця В. Караджича (Пірко, 2022: 149). Подібне тяжіння до фонетичного письма було характерною рисою недержавних націй XIX ст., які відшукували коріння в уявленому народі, що протиставлявся державі. Загалом, Я. Ісаєвич ставить значення альманаху *«Русалка Дністровая»* для Галичини в один ряд зі значенням *«Енеїди»* І. Котляревського для Наддніпрянщини (Ісаєвич, 2002: 397).

Перший загальнонаціональний щомісячний часопис *«Основа»* (1861–1862), що видавався у Санкт-Петербурзі, на своїх сторінках постійно порушував теми української мови та її значення для національної самобутності. Фольклорно-етнографічні матеріали, що друкувалися в *«Основі»*, підкреслювали унікальність народних традицій та їхню роль у збереженні національної пам'яті. Публікації Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка та Миколи Костомарова не лише збагачували українську літературу, а й сприяли кодифікації літературної мови та її популяризації. Журнал функціонував як знакова інтелектуальна платформа для дискусій про національну самобутність, відносини з іншими етносами в імперському контексті, формуючи етнокультурну парадигму українства (Перга, 2025: 72).

Для прикладу цікаво простежити змістовну напругу публічної дискусії про україно-єврейські відносини на сторінках єдиного в Російській імпе-

рії легального органу українофілів та конфесійного журналу *«Сіон»* навколо конотації терміну «жид» у російськомовному вжитку, який помітив на сторінках *«Основи»* єврейський активіст з Полтавської губ. Веніамін Португалов. У відповіді опоненту Пантелеймон Куліш наполягав, що такий термін не є принизливим та санкціонований тривалим вживанням в українській мові, натомість справжньою проблемою україно-єврейських відносин є добровільна ізоляція євреїв в українському соціумі. Дискусія вийшла на аналіз причин взаємного антагонізму між українцями та євреями. Автори *«Сіону»*, в свою чергу, апелювали щодо «відсутності єврейської інтеграції в українську громаду контртвердженням, що українці переслідують власні вузькі, “ексклюзивістські національні” інтереси» (Serbyn, 1988: 85, 91–93). Учасники ідейного протистояння позиціонували себе російськими євреями, навіть попри їхнє щире захоплення українською мовою та фольклором. Отже, в основі суперечок спостерігалось прагнення єврейських журналістів подолати мовну та культурну ізоляцію шляхом інтеграції в державне імперське середовище, оминаючи український контекст (Магочій, Пертовський Штерн, 2018: 40). Український партикуляризм вони сприймали як загрозу такий інтеграції. У свою чергу, українська інтелігенція протиставляла прагнення євреїв до російської культури прагненню українців до національно-культурного визволення (Shkandrij, 2009: 35–38).

Згодом, 1889 р., у першому номері поновленого львівського видання *«Правда: Місячник політики, науки і письменництва»* вийшла перша суспільна стаття М. Грушевського, яка свідчила, що нове покоління політичних українців почало шукати точки дотику зокрема й з українським єврейством, орієнтуючись на національне визволення, на спільні політичні акції, та заклала підвалини до ширших дискусій про єврейсько-українські взаємини¹. Вживання автором терміна «українські гріші» та підкреслення єврейської складової відкривало нові перспективи для залучення різних етнічних спільнот в український національний рух (Гірич, 2014: 35–38). Артикулювання спільних цілей для досягнення національного визволення з урахуванням багатокультурної складової було досить прогресивною на той час ідеєю. Стаття відомого історика й авторитетного політичного

¹ Див. докладніше: Правда: Місячник політики, науки і письменства. Т. 1. Вип. 1-III, Жовтень, падолист, грудень 1889. URL: <https://lib.if.ua/dbase/rarity.php?do=view&id=18>.

діяча започаткувала відкритий діалог і співпрацю з іншими етнічними групами та сприяла формуванню більш відкритої і всеохопної політичної платформи українства.

Суспільно-політичний часопис *«Правда»* (1867–1896) видавався у Львові за ініціативою галицької молоді громади – О. Барвінського, Є. Желехівського, В. Навроцького, О. Огоновського, А. Сочинського та за фінансування П. Куліша та О. Кониського. Журнал став відлунням другого періоду народовської журналістики. Власну назву він отримав у значенні «своя правда» від Шевченкового вислову «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля!», що можна інтерпретувати як прямий натяк на досягнення потреби сформувати національну ідею. Видання зосереджувало увагу на ідеях освітнього просвітництва та національного відродження. На його сторінках активно пропагувалися українська мова та культура, що було особливо важливим в умовах австро-угорської політики (Романюк, Галушко, 2001). Видання сприяло формуванню освіченого українського суспільства, здатного до самоорганізації та відстоювання своїх прав. Для галицьких українців спільним культурним каноном з Наддніпрянцями став Т. Шевченко. Шевченкіана часопису порушувала питання, які в умовах Російської імперії не могли бути озвучені. Так, 1894 р. автор під псевдонімом Ф. В. у статті «Чотири кари» порівняв покарання, накладені після арештів 1847 р. на В. Білозерського, П. Куліша, М. Костомарова та Т. Шевченка. Він підкреслював, що саме Т. Шевченко, на відміну від інших діячів, був фактично відірваний від світу: суворі умови служби в солдатчині поєднувалися з відсутністю визначеного терміну покарання, що особливо поглиблювало його психологічні страждання (Сніцарчук, 2014: 134).

Можна підсумувати, що періодика XIX ст. активно використовувала соціокультурні маркери для конструювання української ідентичності, підкреслюючи унікальність мови, багатство літератури та глибину народних традицій.

В процесі етногенезу української нації значну роль завжди відігравав і релігійний фактор. Він був не менш значущим у формуванні української ідентичності, часто переплітаючись із соціокультурними аспектами. Різні конфесійні традиції – православна та греко-католицька – по-різному впливали на національне самовизначення, що віддзеркалювалось у періодичних виданнях.

Найбільш репрезентативним виданням з погляду особливостей імперського впливу був офіційний орган Російської православної

церкви «Киевские епархиальные ведомости» (1861–1917), який є джерелом для вивчення як формальних, так і латентних моделей релігійної ідентифікації на Наддніпрянщині. Попри загальноімперський характер та цензурні обмеження, на його сторінках транслювалися офіційні релігійні наративи, спрямовані на зміцнення православ'я як основи імперської ідентичності (Гулак, 2019). Цікаво простежити, як це впливало на українське релігійне самовизначення, часто викликаючи приховану або відкриту протидію. Хоча у публікаціях систематично порушували питання народної освіти (зокрема через додаток «Листок до сельских школ», започаткований 1862 р.), ці матеріали були тісно пов'язані з імперською політикою. Їхнім завданням ставала інтеграція селянства до загальноімперського культурного простору, що водночас мало на меті обмежити інші впливи, передусім польський, який влада вважала головною загрозою в українських губерніях на початку другої половини XIX ст. (Степаненко, 2008: 320). Також показовими є випадки трансляції офіційного наративу через церковну пресу під час Першої світової війни. Як зазначає А. Кізлова, «Киевские епархиальные ведомости», описуючи «чудеса» на фронті, підживлювали риторику православної «священної війни» (Кізлова, 2021: 66), що сприяло зміцненню віри у її правомірність та підтримувало імперську легітимність.

У ракурсі зіставлення впливів різних релігійних сенсів на формування української ідентичності, враховуючи регіональні особливості, неабиякий інтерес викликає конфесійно-полемічний журнал «Сіон», який видавався в Одесі (травень 1861 р. – квітень 1862 р.) під редакцією Е. Соловейчика і Л. Пінскера (до № 22), потім – Е. Соловейчика і Н. Бернштейна. Незважаючи на те, що під тиском цензури тижневик доволі швидко трансформувалася з публіцистичного у просвітницьке видання, це не врятувало його від переслідувань поліції й редакція змушена була вже через рік припинити діяльність (Магочій, Пертовський Штерн, 2018). Журнал продемонстрував гостру критику уніатства та католицизму. Його публікації виявили напружене співіснування релігійної належності з національними орієнтирами, зокрема у формі ідеологізованого православного монологу. Фактично, «Сіон» використовував православний дискурс для критики католицизму. Це добре видно у біографічному нарисі про єврейського нідерландського мислителя XVII ст. Менасе бен-Ізраїля: «Тюрьмы, инквизиционные камеры и костры – вот поля сражения, на которых в неравной борьбе отстаивают свою религию и с нею народность» (Менасе бен-

Израиль, 1861: 17). Така риторика прямо апелює до католицької інквізиції як головного символу релігійних утисків. Це видання яскраво ілюструє, як релігійну полеміку використовували для зміцнення православної ідентичності та протиставлення її іншим конфесіям, що безпосередньо впливало на формування соціокультурних уявлень про «своє» та «чуже». Намагання досягнути на сторінках періодики специфіку релігійної свідомості так чи інакше виводили читача відразу на декілька перспектив: соціологічну, психологічну, філософську й антропологічну, в розрізі онтологічного виміру релігії як соціокультурного явища (Заєць, 2024: 58).

Натомість, часопис «Правда» (1867–1896, Львів), віддзеркалюючи греко-католицький дискурс, акцентував на ідеях церковної автономії та конфесійного протистояння польському і російському впливам. У Галичині греко-католицька церква відіграла ключову роль у національному русі, й «Правда» стала її рупором, висвітлюючи питання, що стосувалися релігійної свободи та збереження унікальної церковної традиції (Романюк, Галушко, 2001). Як пише І.-П. Химка, галицькі русини греко-католики протягом другої половини XIX ст. шукали третій шлях і не прийняли ні польського, ані російського варіанта «розв'язку кризи національної ідентичності» (Химка, 1993: 86). Позицію «Правди» як рупора греко-католицької церкви добре ілюструє «Холмське питання». Воно стосувалося насильницького повернення Холмської єпархії до православ'я 1875 р. Хоча, як зауважує І.-П. Химка, ця тема не отримала широкого висвітлення в «Правді» (Химка, 1999: 63), редакційна позиція виявилася показово нейтральною. З одного боку, журнал засуджував насильницьке повернення, а з іншого – висловлював занепокоєння тим, що католицькі священники, які залишили Холмську єпархію, обіймали викладацькі посади в галицьких семінаріях, вбачаючи в цьому загрозу колонізації (Химка, 1999: 63–64). Отже, періодика XIX ст. віддзеркалювала складну взаємодію релігійних інституцій, доктрин і народних вірувань, які могли стати, з одного боку, об'єднавчим фактором для формування національної ідентичності, а з іншого – джерелом конфліктів та розмежувань.

Взаємодія соціокультурних та релігійних наративів у періодиці XIX ст. для кристалізації модерної української ідентичності відіграла визначальну роль. Компаративний аналіз видань Наддніпрянщини та Галичини дає змогу зіставити образи національної ідентичності, які формувались у виданнях, що функціонували в різних політичних і цензурних середовищах. На Наддніпрянщині, де домінувало православ'я та російський

імператив, видання, такі як «Основа», намагались артикулювати українську ідентичність через мову, літературу та історичну пам'ять, часто використовуючи релігійні мотиви, що не суперечили православної традиції, але підкреслювали українську специфіку. «Киевские епархиальные ведомости» та «Сіон» культивували імперські прагнення, підтримували офіційну політику самодержця, де православ'я було невід'ємною частиною «общерусского» наративу, що часто призводило до запеклих дискусій та суперечило українськими національними жаданням.

У Галичині, під впливом Австро-Угорщини та з панівною греко-католицькою церквою, видання, як «Правда» та «Русалка Дністровая», активно використовували релігійний фактор як основу для національної консолідації. Греко-католицька церква часто виступала на захист української мови та культури від колонізації й русифікації. Тут релігійна належність була тісно пов'язана з національною самосвідомістю, що відрізняло галицький варіант ідентичності від наддніпрянського.

Незважаючи на регіональні відмінності, простежуються й спільні тенденції. Періодика, незалежно від її ідейної спрямованості, активно конструювала образ українця, апелюючи до його історичного минулого (особливо козацтва), мовної унікальності та релігійної належності. Взаємодія соціокультурних та релігійних наративів у межах друкованого дискурсу відіграла визначальну роль у кристалізації модерної української ідентичності на зламі епох у контексті імперських наративів. Ця ідентичність була свідомо сконструйована, апелювала до широких верств населення й прагнула до політичного самовизначення, виходячи за рамки суто етнічних чи регіональних ознак. Простежується амбівалентність преси як інструмента одночасної консолідації та конфліктогенності, адже вона могла як об'єднувати, так і роз'єднувати суспільство через різні ідеологічні позиції.

Висновки. У другій половині XIX ст. українське питання набуло особливої гостроти в контексті імперських політик асиміляції, культурної уніфікації та релігійного централізму, що значно ускладнювало формування національної ідентичності. На цьому тлі періодика стала не лише простором фіксації суспільних настроїв, а й активним чинником творення уявлень про українське «ми» як окрему етнокультурну спільноту. Соціокультурні та релігійні наративи, які циркулювали в друкованому публічному просторі, сприяли формуванню колективної пам'яті, символічної мови й інституційної свідомості, що виявилось вирішальним для кристалізації модерної нації.

Актуальність цього дослідження зумовлювалася потребою критично осмислити джерельну базу української ідентичності в її ранньомодерному вияві. Незважаючи на зростання кількості студій, присвячених історії української преси, питання про функціональну роль періодичних видань у трансляції соціокультурних смислів і релігійних маркерів, що закладали основу для національного самовизначення, залишалося недостатньо розробленим. Особливу увагу привертає проблема взаємодії між імперськими дискурсами лояльності та емансипаційними стратегіями українських інтелектуалів, що впроваджувалися через

механізми друкованої комунікації. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на розширення джерельної бази за рахунок молододосліджених регіональних видань, що репрезентували локальні варіанти української ідентичності. Перспективним є міждисциплінарний підхід, який поєднає методи історичної соціології, релігієзнавства та культурної антропології. Доцільним видається залучення цифрових інструментів для глибинного аналізу великих масивів текстів періодики XIX ст. Також варто проаналізувати зміну дискурсивних стратегій у перехідний період від романтизму до модернізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аркуша О. Історія України XIX століття: змістові лінії сучасних досліджень. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 2021. № 14. С. 45–65. DOI: <https://doi.org/10.33402/up.2021-14-45-66>
2. Верменич Я. Теоретичні конструкти націєстановлення в контексті формування української ідентичності на межі XIX–XX століть. Матеріали до української етнології. 2021. Т. 20, № 23. С. 47–59. DOI: <https://doi.org/10.15407/mue2021.20.047>
3. Гірич І. Євреї і український національно-визвольний рух XIX – початку XX століть. 19 квітня 2014. URL: <https://salo.li/c383673>
4. Горшихіна О. Огляд російсько-єврейських періодичних видань (1860–1907 рр.) з колекції «Періодика» відділу фонду юдаїки НБУВ. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація». 6–8 жовтня 2015 р. Київ. URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/632>
5. Гулак В. Часописи Галичини у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського. Науково-педагогічні студії. Вип. 3. 2019. С. 34–43. DOI: <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2019-3-34-43>
6. Домбровська Л., Гулак В. Журнал «Літературно-науковий вісник» (1898–1932). Вісник Книжкової палати. 2013. № 11. С. 29–31.
7. Дуднік О. Перемиський осередок українського національного відродження на початку XIX ст. у довідкових виданнях. Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2021. № 4. С. 39–49.
8. Засць Д. В. Проблематика дефініції релігії та релігійної свідомості в дослідників XIX – першої половини XX століття. Порівняльний аналіз. Культурологічний альманах. 2024. № 4. С. 57–63. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.7>
9. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
10. Каюк С. Фронтирні спільноти Південної України у XVIII – на початку XIX ст.: відповідь імперіям. Чорноморська минувшина. Одеса: ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 34–46. DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268821>
11. Кізлова А. «Киевские епархиальные ведомости» про чудеса часів Великої війни (1914–1918 рр.). Старожитності Лукомор'я. 2021. Вип. 2. С. 60–68. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.2.62>
12. Магочій П.-Р., Пертовський Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Вид. друге. Ужгород. 2018. 340 с.
13. Н. Б. Менасе бен-Израиль (биографический очерк). Сион. 1861. № 2 (14 липня). С. 17–21.
14. Негодченко О. Журнал «Киевская старина» (1882–1906) як оригінальне та унікальне явище української культури. Zaporizhzhia Historical Review. 2021. Вип. 1 (21). С. 352–358.
15. Носова Г. Наскільки Бенедикт Андерсон конструктивіст: до питання про нації як «уявлені спільноти». Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія». 2023. № 25. С. 44–51.
16. Перга Ю. Видавнича справа та громадський рух у другій половині 19 ст.: роль періодичних видань у формуванні модерної української ідентичності. Старожитності Лукомор'я. 2025. № 3. С. 65–80. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.3.352>
17. Передслівце. Русалка Дністровая. 1837. С. III–VI.
18. Пірко М. Сторіччя «Русалки Дністрової» у тогочасному видавничому контексті. Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2022. № 14. С. 147–168.
19. Романюк М., Галушко М. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: історико-бібліографічне дослідження у 3 т. Т. 1. Львів, 2001. 774 с.
20. Семергей Н. Новітня історіографія про зародження української періодики та її місце в національно-культурних процесах другої половини XIX – першої третини XX ст. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. Т. 31 (70). № 1. С. 116–122. DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/1.20>
21. Снічарчук Л. Шевченкіана журналу «Правда» (Львів, друга половина XIX ст.). Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2014. № 6. С. 131–140.

22. Стеблій Ф. Русалка Дністровая – альманах (1837). URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rusalka_Dnistrovaia_z
23. Степаненко А. В. «Киевский почин» Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа. Проблемы історії України XIX – початку XX ст. 2008. Вип. 15. С. 320–334.
24. Химка І.-П. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772–1918. Ковчег. Науковий збірник статей з церковної історії. 1993. № 1. С. 73–107.
25. Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine: the Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900. Montreal & Kingston-London-Ithaca: McGill-Queen's University Press, 1999. 236 p.
26. Reient O., Buhlai N. Agricultural education in gubernias of left-bank Ukraine: formation and trends at the end of the 19th century. Eminak. 2025. № 2 (50). С. 96–109. DOI: [https://doi.org/10.33782/emina2025.2\(50\).789](https://doi.org/10.33782/emina2025.2(50).789)
27. Serbyn R. The Sion-Osнова Controversy of 1861–1862. Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. Edmonton, 1988. Issue 85. P. 91–93.
28. Shkandrij M. Jews in Ukrainian Literature. Representation and Identity. New Haven, 2009. 266 p.

REFERENCES

1. Arkusha O. (2021) Istoriiia Ukrainy XIX stolittia: zmistovi linii suchasnykh doslidzhen. [History of Ukraine in the 19th century: content lines of modern research] Ukraina-Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist, 14. 45–65. DOI: <https://doi.org/10.33402/up.2021-14-45-66> [in Ukrainian].
2. Veremnych Ya. (2021) Teoretychni konstrukty natsiistanovlennia v konteksti formuvannia ukrainskoi identychnosti na mezhi XIX-XX stolit. [Theoretical constructs of nation-formation in the context of Ukrainian identity formation at the turn of the 19th – 20th centuries] Materialy do ukrainskoi etnolohii, 20 (23). 47–59. DOI: <https://doi.org/10.15407/mue2021.20.047> [in Ukrainian].
3. Hiryh I. (19 kvitnia 2014) Yevrei i ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh XIX – pochatku XX stolit. [Jews and the Ukrainian national liberation movement of the 19th – early 20th centuries]. Retrieved from: <https://sal0.li/c383673> [in Ukrainian].
4. Horshykhina O. (6–8 zhovtnia 2015) Ohliad rosiisko-yevreiskikh periodychnykh vydan (1860–1907 rr.) z kolektsiï «Periodyka» viddilu fondu yudaiky NBUV. [Review of Russian-Jewish periodicals (1860–1907) from the “Periodicals” collection of the Judaica fund department of NLUV] Tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia». Kyiv. Retrieved from: <http://conference.nbu.gov.ua/report/view/id/632> [in Ukrainian].
5. Hulak V. (2019) Chasopysy Halychyny u fondi Derzhavnoi naukovo-pedahohichnoi biblioteki Ukrainy imeni V. O. Sukhomlynskoho. [Galician periodicals in the fund of the V. O. Sukhomlynsky state scientific and pedagogical library of Ukraine] Naukovo-pedahohichni studii, 3. 34–43. DOI: <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2019-3-34-43> [in Ukrainian].
6. Dombrovska L., & Hulak V. (2013) Zhurnal «Literaturno-naukovyï visnyk» (1898–1932). [The journal “Literary-Scientific Herald” (1898–1932)] Visnyk Knyzhkovoi palaty, 11. 29–31 [in Ukrainian].
7. Dudnik O. (2021) Peremyskyi osередok ukrainskoho natsionalnoho vidrodzhennia na pochatku XIX st. u dovidkovykh vydanniakh. [The Peremyskyi center of Ukrainian national revival at the beginning of the 19th century in reference publications] Biblioteko-znavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia, 4. 39–49 [in Ukrainian].
8. Zaiets D. V. (2024) Problematyka definitsii relihii ta relihiinoi svidomosti v doslidnykiv XIX – pershoi polovyny XX stolittia. Porivnialnyi analiz. [The problem of defining religion and religious consciousness in researchers of the 19th – first half of the 20th century. Comparative Analysis] Kulturolohichniy almanakh, 4. 57–63. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.7> [in Ukrainian].
9. Isaievych Ya. (2002) Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy. [Ukrainian book publishing: origins, development, problems] Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 520 [in Ukrainian].
10. Kaiuk S. (2022) Frontyry spilnoty Pivdennoi Ukrainy u XVIII – na pochatku XIX st.: vidpovid imperiiam. [Frontier communities of Southern Ukraine in the 18th – early 19th century: response to empires] Chornomorska mynushyna. Odesa: FOP Bondarenko M., 17. 34–46. DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268821> [in Ukrainian].
11. Kizlova A. (2021) «Kievskie yeparkhialnie vedomosti» pro chudesa chasiv Velykoi viiny (1914–1918 rr.). [“Kiev eparchial gerald” about the miracles during the Great War (1914–1918)] Starozhytnosti Lukomoria, 2. 60–68. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.2.62> [in Ukrainian].
12. Magochii P.-R., & Pertovskyi Shtern Y. (2018) Yevrei ta ukraintsi: tysiacholittia spivisnuvannia. [Jews and Ukrainians: a millennium of coexistence] 2nd ed. Uzhhorod. 340 [in Ukrainian].
13. N. B. Menase ben-Izrail (biograficheskii ocherk) [Menasseh ben Israel (biographical essay)]. (14 iyulya 1861). Sion, 2. 17–21 [in Russian].
14. Nehodchenko O. (2021) Zhurnal «Kievskaya starina» (1882–1906) yak oryhyinalne ta unikalne yavyshe ukrainskoi kultury. [The journal “Kievskaya Starina” (1882–1906) as an original and unique phenomenon of Ukrainian culture] Zaporizhzhia Historical Review, 1 (21). 352–358 [in Ukrainian].
15. Nosova H. (2023) Naskilky Benedykt Anderson konstruktivist: do pytannia pro natsii yak «uiavleni spilnoty». [How much of a constructivist is Benedict Anderson: on the question of nations as “imagined communities”] Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Filosofia», 25. 44–51 [in Ukrainian].
16. Perha Yu. (2025) Vydavnycha sprava ta hromadivskyi rukh u druhii polovyni 19 st.: rol periodychnykh vydan u formuvanni modernoi ukrainskoi identychnosti. [Publishing and public movement in the second half of the 19th century: the role of periodicals in forming modern Ukrainian identity] Starozhytnosti Lukomoria, 3. 65–80. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.3.352> [in Ukrainian].
17. Peredslive [Preface]. (1837). Rusalka Dnistrovaia. III–VI [in Ukrainian].

18. Pirko M. (2022) Storichchia «Rusalky Dnistrovoi» u tohochasnomu vydavnychomu konteksti. [The centenary of “Rusalka Dnistrovaia” in the contemporary publishing context] *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka*, 14. 147–168 [in Ukrainian].
19. Romaniuk M., & Halushko M. (2001) *Ukrainski chasopysy Lvova 1848–1939 rr.: istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia u 3 t.* [Ukrainian periodicals of Lviv 1848–1939: historical and bibliographical study in 3 volumes] T. 1. Lviv. 774 [in Ukrainian].
20. Semerhei N. (2020) Novitnia istoriografii pro zarodzhennia ukrainskoi periodyky ta yii mistse v natsionalno-kulturnykh protsesakh druhoi polovyny XIX – pershoi tretyny XX st. [Modern historiography on the origin of Ukrainian periodicals and its place in national-cultural processes of the second half of the 19th – first third of the 20th century] *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky*, 31 (70), 1. 116–122. DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/1.20> [in Ukrainian].
21. Snitsarchuk L. (2014) Shevchenkiana zhurnalu «Pravda» (Lviv, druha polovyna XIX st.). [Shevchenko studies in the journal “Pravda” (Lviv, second half of the 19th century)] *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka*, 6. 131–140 [in Ukrainian].
22. Steblii F. (1837) *Rusalka Dnistrovaia – almanakh.* [Rusalka Dnistrovaia – Almanac]. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Rusalka_Dnistrovaia_z [in Ukrainian].
23. Stepanenko A. V. (2008) «Kievskii pochini» Petra Lebedintseva: popytka mikroistoricheskogo analiza. [“Kiev initiative” of Peter Lebedintsev: an attempt at microhistorical analysis] *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 15. 320–334 [in Russian].
24. Khymka I.-P. (1993) Hreko-Katolytska Tserkva i natsionalne vidrozhennia u Halychyni 1772–1918. [The Greek Catholic Church and national revival in Galicia 1772–1918] *Kovcheh. Naukovyi zbirnyk statei z tserkovnoi istorii*, 1. 73–107 [in Ukrainian].
25. Himka J.-P. (1999) *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900.* Montreal & Kingston-London-Ithaca: McGill-Queen’s University Press. 236.
26. Reient O., & Buhlai N. (2025) Agricultural Education in the Provinces of Left-Bank Ukraine: Formation and Trends at the End of the 19th Century. *Eminak*, 2 (50). 96–109. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2025.2\(50\).789](https://doi.org/10.33782/eminak2025.2(50).789).
27. Serbyn R. (1988) *The Sion-Osnova Controversy of 1861–1862. Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective.* Edmonton, 85. 91–93.
28. Shkandrij M. (2009) *Jews in Ukrainian Literature. Representation and Identity.* New Haven. 266.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.09.2025

Дата публікації: 23.10.2025